

UDK 821.163.4.09 Petrović Njegoš Petar II

Izvorni naučni rad

Vesna KILIBARDA (Podgorica)

Filofski fakultet – Nikšić

veskili@t-com.me

ITALIJANSKE TEME U NJEGOŠEVOJ *BILJEŽNICI*

Prilog razmatra zapise „italijanske inspiracije“ u Njegoševoj *Bilježnici*, sveščici džepnog formata neobične sudbine, objavljenoj više od stotinu godina poslije smrti crnogorskog vladike-pjesnika, i to u samo jednom izdanju do danas. „Italijanske teme“ u *Bilježnici* najvećim dijelom vezane su za Veneciju, kako savremenu, tako i nekadašnju Mletačku republiku, mnogo manje za neke druge italijanske krajeve, uglavnom one koje je Njegoš imao prilike da upozna. Prilog ima za cilj da rekonstruiše kontekst ovih Njegoševih „italijanskih zapisa“, sačinjenih od kratkih fragmenata putopisne proze i raznovrsnih misli, zapažanja i podataka koji se odnose na pojave, ličnosti i događaje koji su privukli posebnu pažnju crnogorskog vladike-pjesnika, ostavljajući prepoznatljiv odjek i u njegovom pjesničkom djelu.

Ključne riječi: *Njegoš putopisac, Njegoš i Venecija, Njegoš u Italiji*

Njegoševa *Bilježnica* pojavila se pred naučnom i širom publikom ravno stotinu i pet godina poslije smrti crnogorskog vladike i pjesnika.¹ Objavljena

¹ Poslije Njegoševe smrti bilježnicu je preuzeo njegov sestrčić Stevan Perović Cuca (1830–1857), i sam pjesnik, ponijevši je sa sobom kad je, zbog sukoba s knjazom Danilom Petrovićem, 1854. godine napustio Crnu Goru. Perović je bilježnicu poslao srpskom piscu Ljubomiru Nenadoviću koji, iako Njegošev prijatelj i obožavalac, za vladčina života o njoj nije ništa znao, a tokom nekoliko godina, koliko je bila kod njega, iz nje nije ništa objavljivao, niti je pominjao. Nenadović je kasnije bilježnicu predao knjazu Nikoli I Petroviću, u čijem je domu čuvana kao svetinja. Podijelila je i izbjegličku sudbinu te vladarske porodice, a poslije smrti Nikole I, 1921. godine u Francuskoj, završila je u porodičnom sefu u jednoj banci u Nici. O njoj je od tada, a posebno tokom i poslije Drugog svjetskog rata, brinula uglavnom princeza Ksenija, koja je i poklonila Narodnom muzeju Crne Gore na Cetinju, u kome se i danas nalazi. – Up. Dr Pero Šoć, „Njegoševo uzdarje. Neobična istorija dosad nepoznatog Njegoševog dnevnika“, *Politika*, 8. april 1956, str. 10; „Šta priča

je 1956. u izdanju Istorijskog instituta NR Crne Gore koje je donijelo faksimil i prepis njenog sadržaja, uključujući i pjesmu „Paris i Helena ili Noć skuplja vijeka“, čiji je autograf pronađen u koricama te neobične sveščice. Izdanje je, uz rječnik i registar, praćeno i jednim neočekivano kratkim i iznenađujuće šturim pogovorom koji potpisuje Redakcioni odbor u sastavu: Jagoš Jovanović, Pero Šoć, Risto Dragičević, Jevto Milović i Miloš Vušković. Odbor je smatrao da „nije bilo potrebno davati komentar, jer će čitalac sam, bez teškoće, moći da shvati i razumije svaku bilješku“², pa je *Bilježnica* ostala bez ikakvih pratećih napomena, ako se izuzmu one koje se odnose na dileme vezane za transkripciju Njegoševog rukopisa. U pogovoru nema ni riječi o zanimljivoj sudbini te sveščice, iako se iste godine, uoči njenog izlaska iz štampe na Cetinju, u beogradskoj *Politici* oglasio Pero Šoć, jedan od članova Redakcionog odbora, koji je, nastojeći da makar dijelom zadovolji veliko interesovanje javnosti, dao dragocjene podatke o dotadašnjoj istoriji bilježnice i iznio prve informacije o njenoj sadržini.³ Upravo je Šoć, još uoči Drugog svjetskog rata, saopštio podatak o njenom postojanju.⁴ On ju je, konačno, i prenio iz Pariza u Crnu Goru, a za to izdanje izvršio je transkripciju rukopisa.

Sljedeće 1957. godine u *Letopisu Matice srpske* izišao je prikaz Jelene Šaulić koja nije propustila priliku da se na cetinjsko izdanje i kritički osvrne.⁵ Zamjerajući što u knjizi nije dat ni istorijat rukopisa, ni njegov opis, spočitala je Odboru da je „iz nekih razloga“ izostavio opširni komentar koji je bio pripremio Pero Šoć, a koji bi proučavaocima *Bilježnice* bio koristan a široj publici neophodan. Ona kritikuje i formalnu stranu ovog izdanja, tvrdeći da ni imenski registar ni rječnik malo poznatih riječi nijesu potpuni, i sugerišući da bi bolje bilo da je format knjige zadržao format originala, kako bi se štampani tekst mogao s njim lakše upoređivati. Jelena Šaulić zamjera Odboru čak i na izboru ilustracije, smatrajući da je umjesto slike Njegoševе biste, rad Ivana Meštrovića, izdanju primjerenija bila dagerotipija Anastasa Jovanovića iz vremena kad je Njegoš unosio svoje zapise u bilježnicu.⁶ Ukratko, Šaulićeva smatra da „ovo izdanje beležnice ne zadovoljava ni naučne, ni šire potrebe“ i

Njegošev dnevnik. Svestrano interesovanje velikog pjesnika“, *Politika*, 15. april 1956, str. 10; Jelena Šaulić, „O Njegoševoj Beležnici“, *Letopis Matice srpske*, 380, 2, 1957, str. 139–146.

² *Njegoševa Bilježnica*, Istorijski institut NR Crne Gore, Cetinje, 1956, str. 209.

³ Dr Pero Šoć, nav. radovi.

⁴ Dr Pero Đ. Šoć, *Prilozi za kulturnu istoriju Crne Gore, sa sedamdeset slika*, izdanje autora, Grafičko umetnički zavod „Planeta“, Beograd, b. g. [1939].

⁵ Jelena Šaulić, nav. rad, str. 146.

⁶ Isto.

predlaže da je beogradska „Prosveta“ ponovo objavi, s neophodnim komentarom i objašnjenjima i s upotpunjenim rječnikom i registrom, kao desetu knjigu Njegoševih *Celokupnih dela*.⁷

Jelena Šaulić ne samo da je u svom prikazu dala opis te Njegoševe sveščice, saopštavajući podatke o formatu i broju strana i iskazujući svoje utiske o Njegoševom rukopisu i načinu unošenja zabilježaka, nego je iznijela i određene pretpostavke u vezi s nekoliko ključnih tema koje će zaokupljati pažnju i docnijih, rijetkih istraživača, a koje se odnose na raznovrsnost sadržine, hronologiju zapisivanja, moguće izvore i uzore *Bilježnice*. Što se tiče datiranja zapisa, za koje je očito da nijesu unošeni hronološkim redoslijedom, Šaulićeva je kao najraniji datum u *Bilježnici* identifikovala 14. mart 1844. godine, vezan za Njegoševu prvu posetu Veneciji, držeći da je vladika upravo toga dana počeo da unosi svoje zapise u malu sveščicu s koricama od crnoga platna, koju je, prema pretpostavci ove autorke, moguće tada i nabavio u ovom gradu.⁸

Za razliku od Jelene Šaulić, Alojs Šmaus, koji o *Bilježnici* piše 1963. godine povodom obilježavanja stopedesete godišnjice rođenja crnogorskog vladike-pjesnika, vjeruje da „svaki poštovalac Njegoševog genija a posebno istoričar književnosti mora biti blagodar an Istorijском institutu na Cetinju i redakcionom odboru [...] na trudu uloženom oko izdavanja Njegoševe *Bilježnice*“.⁹ Šmaus se u svom prilogu pozabavio najviše pitanjem hronologije i rasporedom njenoga sadržaja, svjestan da je to samo „prvi pokušaj“ i da će za definitivno rješenje pitanja koje ta sveščica postavlja pred nauku biti potrebne „mnogobrojne korekture i preciziranja“.¹⁰ On uočava da pitanje nastanka i međusobnog odnosa Njegoševih „često uzgrednih“ i „prividno slučajnih“ zapisa, nastalih u razdoblju između 1844. i 1851. godine, usložnjava činjenica da *Bilježnica* ipak nije dnevnik u koji se upisivalo po hronološkom principu, već skup najraznovrsnijih zapisa, unošenih često na preskok i preko reda na praznim stranama ili praznim mjestima već djelimično popunjenih strana, što je uvijek iznova narušavalo hronološki red i njegovo utvrđivanje učinilo skoro nemogućim.¹¹ Zaključivši da se o hronologiji može govoriti samo približno, Šmaus vjeruje da je ipak morao

⁷ Isto. – Redakcioni odbor Prosvetnog izdanja Njegoševih djela sačinjavali su N. Banašević, R. Bošković, R. Lalić, V. Latković, P. Petrović i M. Stevanović.

⁸ Isto, str. 140. – J. Šaulić iznosi i podatak da je princeza Jelena, kći Nikole I i buduća italijanska kraljica, dala da se za Njegoševu bilježnicu pripremi navlaka od crvenog velura, sa dvije kopče, na kojoj je pisalo *Souvenirs*. Isto, str. 139.

⁹ Alojs Šmaus, „O Njegoševoj Bilježnici“, *Glasnik Etnografskog muzeja*, knjiga III, Cetinje 1963, str. 29.

¹⁰ Isto.

¹¹ Isto, str. 30.

postojati neki Njegošev prvobitni plan rasporeda zapisa, čija je koncepcija kasnije, očito, narušena. On drži da je *Bilježnica* u stvari neka vrsta zbornika, zasnovanog na tematskom ili sistematskom umjesto hronološkog principa. Taj autor u *Biljeznici* identifikuje, kao manje ili više samostalne jedinice, četiri obimnija kompleksa, razlikujući među njima Njegoševe originalne filozofske misli (I), ispise na francuskom iz Lamartinove i Igoove poezije (II), skupinu zapisa najrazličitije sadržine, koji svjedoče o širini i mnogostranosti Njegoševih interesovanja (III) i, najzad, Njegoševe putničke bilješke (IV).¹² Težište zapisivanja, po Šmausu, vremenom se sve više prenosilo na treći kompleks, koji taj autor naslovljava *Variae*. U njemu preovlađuju zapisi iz istorije, geografije, mitologije, etnografije, astrologije i drugih oblasti, koji su imali za cilj da obogate Njegoševo opšte obrazovanje. Ti su podaci preuzimani iz različitih izvora, najviše francuskih i ruskih, smatra Jevto Milović koji se na *Bilježnicu* osvrće takođe 1963. godine.¹³ Treba dodati da je vladika u tu sveščicu unio i još neke, veoma raznorodne zapise, među kojima se nalaze i adrese pojedinih ličnosti, spisak njegovih dužnika, dnevni program ishrane, mjesečeve mijene u 1846. godini, koncepti raznih pisama itd., što pokazuje da mu je ona povremeno služila i kao neka vrsta „agende“.

Može se reći da Njegoševi zapisi „italijanske inspiracije“ pripadaju uglavnom trećem i četvrtom kompleksu Šmausove podjele. Od ukupno 129 rukopisnih stranica *Bilježnice* na „italijansku tematiku“ otpada približno 16, lociranih uglavnom pri samom njenom kraju.¹⁴ Što se njihove sadržine tiče, najveći dio, oko dvije trećine tih zapisa, odnosi se na Veneciju. „Vencijanske teme“ grupisane su u prvoj skupini Njegoševih „italijanskih bilježaka“, ali ih, sporadično rasutih, ima i na još nekim „italijanskim stranicama“ te rukopisne sveščice. S obzirom na to da je hronologija *Bilježnice* ispreturana, moguće ih je možda, uz razumljive rezerve, preciznije datirati i protumačiti u kontekstu Njegoševih poseta Veneciji. Crnogorski vladika različitim je povodima u tome gradu duže ili kraće boravio tri puta (1844, 1847, 1850), a kroz njega je u nekoliko navrata i prolazio.¹⁵ Svoje neposredne utiske iz prvog susreta s gradom na lagunama, prilikom četvorodnevne posete u martu 1844. godine, pretočio je u vrlo upečatljive kratke odlomke nadahnute putopisne proze, čija bogata jezička metaforika pokazuje snagu njegove vizuelne uobrazilje.

¹² Isto, str. 33–34.

¹³ „Njegoševa Bilježnica“, *Narodni list*, Zadar, 21. septembar 1963. Preštampano u: Jevto. M. Milović, *Staze ka Njegošu*, Univerzitetska riječ, Titograd 1983, str. 341–345.

¹⁴ Up. str. 42, 110–115, 119–124, 126–128 rukopisnog originala ili str. 163, 187–189, 191–194 prepisa u postojećem izdanju *Bilježnice*.

¹⁵ Više u: Vesna Kilibarda, „Njegoš i Venecija“, u: *Venecija i slovenske književnosti*, Slovo Slavia, Beograd 2011, str. 289–302.

Možda začuđujuće, ali Njegoševa slika Venecije je mračna, njegovo viđenje pomalo i prezrivo:

„14ga marta 1844 god[ine].¹⁶ Pojaviše se zvonici mletački kako giganti gazeći po moru. (Pletenica od dima i pletenica od parohodni kolah, preko mora, prva crna i žalostna, a posljednja srebrna (vesela, kipeća)¹⁷... Venecija se vidi sa zvonika svet[og] Marka kao gomila crnih klijetakah, izbačenih burom u morske lužine; odande čovjek vidi kakvu je žalostnu kabanicu oblačila¹⁸ ... Kuće venec[ijanske] ne imaju domaćih (gazdah), nego su iz njih utekli, a ostale kuće puste, te se ruše i padaju. Gondule, kao traurni grobovi. Smiješna vkusa! Mletke su kao da ih je volkan svojim dihanijem zapahnuo.“¹⁹

Poznato da je Njegoš tokom toga boravka nastojao da što bolje upozna Veneciju, a posebno njenu istoriju.²⁰ Koracima je premjerio *Ponte di Rialto*, zapisujući u *Bilježnici* koliko je „nogah“ taj most dug i širok, dok mu se

¹⁶ Datum je po starom kalendaru, po kome se kod nas tada računalo vrijeme. Za datume po novom kalendaru, potrebno je dodati 12 dana za XIX a 13 za XX vijek. Stoga neki autori taj Njegošev datum navode kao 26. mart.

¹⁷ *Njegoševa bilježnica*, str. 187.

¹⁸ Isto, str. 188.

¹⁹ Isto, str. 189.

²⁰ Jefto Milović je objavio dva policijska izvještaja na italijanskom jeziku, pronađena u Opštem upravnom arhivu u Beču (*Allgemeines Verwaltungsarchiv*), poslata tokom toga Njegoševog boravka u austrijsku prestonicu pod oznakom 'hitno'. Oni sadrže podatke sakupljene, kako se navodi, zahvaljujući aktiviranju „odgovarajućeg i obazrivog nadzora“ austrijske policije nad crnogorskim vladikom prilikom toga boravka u Veneciji. U prvom izvještaju bilježi se da je Njegoš ođseo u hotelu *Leone bianco* (naziv hotela upisan je i u *Bilježnici*) i da je u stalnom kontaktu s ruskim konzulom, čiji ga sin prati tokom razgledanja grada. Navodi se kako u razgledanje znamenitosti Venecije odlaze gondolom, budući da su pojava i način odijevanja ovog „neobičnog putnika“, dok su prvoga dana obilazili grad pješice, „na poseban način“ privlačili pažnju naroda. U drugom izvještaju, poslatom na dan kad je vladika parobrodom već napustio grad, uputivši se prema Trstu, naglašava se kako je Njegoš gondolijerima davao „najizdašnije napojnice“. Konstatuje se i da se vladika, izuzev s ruskim diplomatskim predstavnikom i njegovim sinom, nije vidao ni s kim drugim, osim što su ga u hotelu posetili bogati pošednik Đorđo Korona, rodom iz Skadra, već godinama nastanjen u Veneciji, kao i Petar Restušev, ruski potporučnik koji se u tome gradu zadesio samo u prolazu. U izvještaju se notira da je na večeri u kući ruskog konzula, priređenoj noć uoči Njegoševog odlaska, primijećeno prisustvo brojnih Rusa koji su se tada zatekli u Veneciji. U policijskom izvještaju zabilježen je i podatak da je vladika posetio kuće slikara Liparinija i Skjavonija. – Up. Jefto Milović, „Stvarna pozadina Draškove scene u *Gorskom vijencu*“, *Radovi Filozofskog fakulteta*, Razdio lingvističko-filološki (3), Zadar, 5/1963–1964, str. 149–159. Preštampano u: Jevto M. Milović, *Staze ka Njegošu*, Univerzitetka riječ, Titograd 1983, str. 270–280.

Ponte dei Sospiri učinio „podoban prevozu čerez Aheron“. ²¹ Uz pomen slikara Skjavonija (Natale Schiavoni, 1777–1858), unio je podatak da su njegov sin i unuka, takođe slikari, zajedno s njim „tvorci nimfah“ koje su mu se, očito, veoma dopale, o čemu svjedoči opaska u *Bilježnici* u kojoj kaže: „No je bi-jeda što samo na kartinama i pod njen krov obitavaju“. ²² Utisak na vladiku ostavile su i tri slike iz kolekcije Palate Manfrin (*Palazzo Manfrin Vernier*), pa je, uz opis tema, u *Bilježnici* zapisao i njihove naslove. ²³ Unio je i podatak da je Venecija osnovana kao „kolonija azijatska koju je doveo Trojanac Antenor“, kao i na koliko „ostrovah“ se prostire (130) i koliko u njoj ukupno ima „mostovah“ (306). ²⁴ Posebnu pažnju crnogorskog vladike privukla je Duždeva palata (*Palazzo Ducale*). Zapisi u *Bilježnici* svjedoče da je Njegoš s njenog centralnog prozora uživao u lijepom pogledu na more i na Trg *degli Schiavoni*, a izlazio je i na balkon sa koga je Napoleon nekad posmatrao „trku gondulah“. ²⁵ Najupečatljiviji, mada turoban utisak ostavio je na njega prizor koji je zatekao u glavnoj sali te palate:

„Moj ulazak u palatu i primjećanije na statue i obraze od mramora: imper[ator] rim[ski] *Trajan* bez nosa, crnoga obraza; imper[ator] *Kaligula* leži žalostno pri zidu; grabljivi *Paris* čuti zablenu u čošak bez po nosa; *Jupiter* bez očih; *Minerva* s velikom kapom, mračnoga i naruženoga vida; opet imper[ator] *Trajan* bez očih; *Ulis* slomjenih nogah; *Trag[edija]* i *Komed[ija]*, dvije statue, s vratih svet[og] Joan[a] od Akre, mračne i pokrite prašinom; *Trag[edija]* nosi glavu mrtvu obezobraženu u ruke; *Cibela*, slomjene krune; *Minerva* slomjene kape i naružena, predsjedateljstvuje ovom žalostnome sobraniju bogovah i polubogovah, u velikoj žalostnoj zali“. ²⁶

Očito, kod Njegoša su te drevne skulpture, kao i slike koje u *Bilježnici* pominje, manje pobuđivale estetski doživljaj, a više melanholične misli o prolaznosti i „ničtožnosti ljudskoj“, kao što na drugim mjestima on više govori o visini i širini čuvenih arhitektonskih spomenika, nego o njihovoj ljepoti. U *Bilježnicu* je, na primjer, pored podatka od kada do kada je građena, na dva odvojena mjesta čak dva puta upisao koliko je „metarah“ ili „lakatah“ široka i dugačka Crkva Svetoga Marka i koliko ima „kolonah mramornijeh“, kao i koliko je „nogah“ visok njen zvonik, na koji se očito i

²¹ Isto, str. 188–189.

²² Isto, str. 187.

²³ Isto, str. 188.

²⁴ Isto, str. 189.

²⁵ Isto, 188–189.

²⁶ Isto, str. 188.

peo, u poređenju sa zvonnicima crkava Sv. Petra u Rimu, Sv. Stefana u Beču i Katedrale u Strasburu.²⁷

Njegošev doživljaj Venecije i Italije uopšte izazivao je različite komentare njegovih proučavalaca. Jelena Šaulić tim povodom zaključuje da je Njegoš „imao prilično izgrađeno merilo za ocenjivanje književnosti“ ali ne toliko i drugih umjetnosti.²⁸ Olga Stuparević u Njegoševoj sklonosti ka mjerenju i premjeravanju nalazi „nešto od romantičarski naivne zanesenosti fizičkim veličinama“.²⁹ Milovan Đilas, međutim, drži da je Njegoša u Italiji privlačilo sve što je na prvi pogled znamenito i izrazito, a naročito „ono što je veliko obimom“, i to ne toliko ili samo kao potvrda dostignuća ljudskog uma i ruku nego, mnogo više, kao doživljaj propadanja koje je „utoliko punije ukoliko je nešto sebe više dotjerivalo i utvrđivalo za vječnost“.³⁰ Mirko Deanović ističe kako je doživljaj Venecije, ne samo kod Njegoša, nego i kod nekih drugih južnoslovenskih romantičarskih pisaca, nadahnjivao oprečne osećaje, od divljenja i zanosa do neobjašnjive melanholije i šete.³¹

Njegoša je Venecija zanimala ne samo kao grad nego i kao država, po starinskom nazivu Mleci, a kratkotrajni boravak 1844. godine očito mu je poslužio i kao neposredna, mada ne i jedina inspiracija za prikaz mletačke civilizacije u epizodi o 'Drašku u Mlecima' iz *Gorskog vijenca*, dramskog spjeva završenog prije njegove druge posete tome gradu, do koje će doći tri godine kasnije. Prikaz Mletaka u tome Njegoševom djelu u saglasnosti je s podacima i sudovima iz *Bilježnice*, mada je spektar „mletačkih tema“ u spjevu mnogo širi (st. 1460–1690). Prepoznatljiv je odjek Njegoševih zapisa iz *Bilježnice* u nekim stihovima te čuvene epizode. Na primjer, bilješka da u nizu portreta u Sali Velikog vijeća (*Sala del Maggior Consiglio*) Duždeve palate nema Marina Faliera, te da njegovo mjesto „crna zavjesa pokrijeva“, jer su tome duždu „odsjekli glavu 1354 (sic!) god[ine] na glavne ljestvice pred palatom, zato što je ovaj ohtio da uništiži respubl[ičko] pravl[enije], drugi pak kažu da je bio žrtva intrigah i laže“,³² pretočen je u stihove: „Grbičić se meni kunijaše / da su jednom žbiri i špijuni / oblagali jednoga principa / pred senatom i svijem narodom,

²⁷ *Njegoševa Bilježnica*, str. 191, 193, 194.

²⁸ Jelena Šaulić, nav. rad, str. 141.

²⁹ Olga Stuparević, „Srpski putopis o Italiji“, u: *Uporedna istraživanja I*, Institut za književnost i umetnost, Beograd 1976, str. 111.

³⁰ Milovan Đilas, *Njegoš, pjesnik, vladar, vladika*, „Zodne“, Beograd-Ljubljana, 1988, str. 549.

³¹ Mirko Deanović, „Mleci u hrvatskoj i srpskoj književnosti“, *Filologija* 2, Zagreb 1959, str. 126.

³² *Njegoševa Bilježnica*, str. 187. – Marin Falier (1275–1355) bio je pedeset peti mletački dužd, pogubljen 1355. a ne 1354. godine, kako stoji u *Bilježnici*. Kao izdajnik Republike, bio je osuđen ne samo na smrt, nego i na brisanje imena i slike u palati, tj. *damnatio memoriae*.

/ i da su mu glavu otkinuli / baš na stube njegova palaca“ (st. 1521–1526). Njegoš u *Bilježnici* notira i da „kad su salon gradili, trinaest su mjestah za portrete odviše napravili“, pa su ostala prazna.³³ Taj detalj njegovu pažnju privukao je vjerovatno kao dokaz da neizvjesna i nemilosrdna sudbina ne zao-bilazi ni moćne vladare i države. U zabilješkama se nalaze i podaci da je „115 duždah bilo svega u Mletkama“, te da je „njina vlada ukinuta 1797 god[ine]“, a navedena su i imena prvog i potonjeg mletačkog dužda, što svjedoči da su Njegoša zanimali različiti detalji hiljadugodišnje istorije Presvijetle republike.³⁴ Posebnu pažnju crnogorskog vladike privukle su „mračne klijeti đe su davili i mučili prestupnike“ što, po njegovim riječima, Mlecima „slavu mrači“. ³⁵ Sam Njegoš, koji je dao da se napravi prvi zatvor na Cetinju (1831), silazio je u te podzemne tamnice ispod Duždeve palate (tzv. *pozzi*) i s njihovih zidova prepisivao u *Bilježnicu* zapise na italijanskom jeziku koje su ostavili nekadašnji sužnji.³⁶ Ti Njegoševi neposredni utisci nesumnjivo su ostavili tra-ga u sljedećim stihovima iz *Gorskog vijenca*: „Najgore im pak bjehu tavnice / pod dvorove đe dužde stojaše; / u najdublju jamu koju znadeš / nije gore no u njih stojati: / konj hoćaše u njima crknuti, / čovjek pašče tu svezat ne šćaše, / a kamoli čojka nesretnjega; / oni ljude sve tamo vezahu / i davljahu u mračnim izbama“ (st. 1474–1482). Njegošev stav u skladu je s etičkim obrascem tzv. „čojstva“ klasične Crne Gore, po kome je vrhunski nedostojnim smatrano ne samo gaženje ličnog dostojanstva čovjeka kroz fizičko mučenje osuđenika ili ponižavanje osumnjičenih i uhapšenih, nego i nepoštovanje date riječi.³⁷

Prikaz Mletaka u *Gorskom vijencu* u znaku je negativnog stereotipa, ništa manje izraženog nego u Njegoševom prikazu otomanskog svijeta u istom djelu.³⁸ Epizoda o 'Drašku u Mlecima' specifična je i po tome što, u kontekstu imagoloških tumačenja, predstavlja jedan od onih ne tako čestih primjera koji podupiru tezu da se u prikazivanju *Drugog* „omalovažavajući stereotipi [...] ne rađaju samo na Zapadu da bi se okomili na Balkan, nego [...] mogu da se zametnu i na ovoj drugoj strani, da bi uzeli na nišan Zapad“.³⁹

³³ Isto, str. 188.

³⁴ Isto, str. 187.

³⁵ Isto, str. 188.

³⁶ Isto, str. 189.

³⁷ Up. Slobodan Tomović, *Komentar Gorskog vijenca*, Univerzitetska riječ, Nikšić 1986, str. 219–243.

³⁸ Negativnu sliku Mletačke republike, s kojom su Crnogorci vjekovima živjeli u najbližem sušedstvu, Njegoš je razvio i u nekim svojim prije i poslije *Gorskog vijenca* napisanim dje-lima (*Glas kamenštaka*, *Svobodijada*, *Ogledalo srpsko*, *Lažni car Šćepan Mali*). – O tome up. Vesna Kilibarda, nav. rad, str. 294–296.

³⁹ Ivan Čolović, „Balkanistički diskurs i njegovi kritičari“, <http://www.republika.co.rs/490-491/>

Što se „venecijanskih tema“ tiče, osim pomenutih, u *Bilježnici* se nalazi još samo jedna bilješka koja se hronološki i tematski može dovesti u vezu s Njegoševom drugom, mnogo dužom posetom Veneciji, u trajanju od oko dvadeset i pet dana, tokom februara i marta 1847. godine. Iako nije moguće sasvim pouzdano razlikovati Njegoševe zapise o Veneciji iz prvog (1844) i drugog (1847) boravka, neka rješenja ipak nameće širi kontekst. Zna se da je tokom toga drugog boravka vladika najviše bio posvećen pregledanju spisa i dokumenata u mletačkom Arhivu. Otuda, vjerovatno, u *Bilježnici* i podaci o Državnom arhivu (*Archivio di Stato*), za koji Njegoš zapisuje da je smješten u samostanskom kompleksu Santa Maria dei Frari (*Convento dei Frari*) i da „broji do 300 salah u kojima ima komadah papira 10.562.115, bez mnogobroj-njih svezakah“. ⁴⁰ O svom radu u tome arhivu nekoliko podataka Njegoš je ostavio u predgovoru svoga djela *Lažni car Šćepan Mali* đe kaže:

„... da slučajem ne podoh u Mletke u početku 1847 godine, ne htijah ništa vjernoga o njemu [Šćepanu Malom – prim. V.Kilibarda] svome rodu objelodaniti. Ali u Mletke kada dođoh, potrudim se i kojekako uljezem u ogromnu arhivu bivše stare republike mletačke [...] Čuvara od arhive, staroga markiza Solarija, gotovo slobodnom i vese-lom gorskom poezijom i pričanjem zamađijam, te mi dobri starac počne po mojoj čudi igrati; pet šest valjatijeh pisarčićah tri čitave nedelje po svima uglovima od arhive kopaše, i što god se moglo nač o čudnovatom Šćepanu i o drugijem stvarima odnoseći se Jugoslovenstva, sve ispisaše“. ⁴¹

Zanimljivo svjedočanstvo o tome Njegoševom boravku u Veneciji zabilježio je Milorad Medaković, njegov tadašnji sekretar, koji ga je na tome putu i pratio. ⁴²

Manji dio „italijanskih zapisa“ u *Bilježnici* može se dovesti u vezu s Njegoševim putovanjem kroz razne italijanske krajeve u posljednjoj godini njegovoga života (1850–1851). ⁴³ Među njima nema ni putopisnih fragmenata, ni Njegoševih opservacija kakvih je bilo među prvim zapisima iz Venecije. U *Bilježnicu* on sada uglavnom upisuje šture podatke koji su mogli biti unijeti i tokom ali i poslije obilaska određenih kulturno-istorijskih znamenitosti. Prema

⁴⁰ *Njegoševa bilježnica*, str. 191.

⁴¹ Petar Petrović Njegoš, *Šćepan Mali – Proza - Prevodi*, u: *Celokupna dela*, knjiga četvrta, Prosveta-Obod-Svjetlost, Beograd-Cetinje-Sarajevo, 1967, str. 10.

⁴² Medaković je isprva bio zadužen da, po vladichinoj želji, svakoga dana prepisuje „gramate“ ruskih careva mletačkim duždovima, a nekoliko ih je, po ovom autoru, vladika i svojeručno prepisao. Up. Milorad Medaković, *P. P. Njegoš, poslednji vladajući vladika crnogorski*, Knjigopечатnja A. Paevića, Novi Sad 1882, str. 132–134.

⁴³ Up. Vesna Kilibarda, „Njegoševo posljednje putovanje: kroz Italiju 1850-1851“, *Lingua montenegrina*, V/1, 2012, br. 9, str. 151–172.

njihovom sadržaju, vrlo je moguće da se ovde radi o tzv. „knjiškom znanju“, tj. o podacima preuzetim iz raznih štampanih izvora. Ozbiljno bolesni Njegoš, tada već veliki i priznati pjesnik, nije više mnogo zapisivao, nije čak trpio ni zapisivanje svoga saputnika, Ljubomira Nenadovića, kako je već primijetila Isidora Sekulić.⁴⁴ Bilježio je i dalje podatke o visini, dužini ili širini znamenitih kulturno-istorijskih zdanja koja je razgledao, nekad ih i sâm mjereći i premjeravajući, nekad preuzimajući podatke iz dostupnih izvora. U tom smislu, vezano za Njegoševe dvije posete Rimu, prvu u januaru a drugu u aprilu 1851. godine, u *Bilježnici* se pominju i neke rimske znamenitosti, i to papska basilika Sv. Petra (*San Pietro*) i antički spomenici Koloseum (*Colosseo*), koji je s pažnjom razgledao, i Pompejev teatar (*Teatro di Pompeo*), razrušen u srednjem vijeku, o kome se mogao samo obavijestiti. Crkva Sv. Petra i Koloseum dvije su od tri rimske znamenitosti za koje je sam vladika u pismu svom tršćanskom prijatelju Dimitriju Vladiavljeviću ustvrdio da su u 'vječnom gradu' na njega ostavile najsnažniji utisak.⁴⁵ To je u *Pismima iz Italije* potvrdio i srpski putopisac i Njegošev tadašnji saputnik Ljubomir Nenadović. Za Koloseum, najveći amfiteatar antičkoga Rima, sagrađen u prvom vijeku n.e., Njegoš u *Bilježnici* zapisuje kako se u vrijeme praznika „vidalo [...] đe padnu po pet hiljadah divljih zvjerova i veliko čislo mačebojaca“ i da je u njega „moglo stati više od stotine hiljadah dušah i sjedeti, zaklonjeni platnom od sunca i vremena“.⁴⁶ O drugoj rimskoj znamenitosti, hramu Sv. Petra, najvećoj hrišćanskoj crkvi, u *Bilježnici* na jednom mjestu vladika daje podatke o tome koliko je „stopah“ visoka, duga i široka, upisuje broj njenih „oltarah“ i „kandelah“, kao i kad je i koliko dugo građena, a na drugom, i dalje opsjenjen brojevima i veličinama, upoređuje po visini zvonik ove crkve sa zvonnicima katedrale u Strasburu i crkava Sv. Stefana u Beču i Sv. Marka u Veneciji.⁴⁷ Što se treće rimske znamenitosti tiče, a koja se i prema svjedočenju samog Njegoša i prema potvrdi Nenadovića našla na prvom mjestu Njegoševih rimskih preferenci, a to je Rafaelova slika *Preobraženje*, u *Bilježnici* nema ni pomena. Ime toga majstora visoke renesanse zabilježeno je u toj sveščici, uz podatak o godini njegovog rođenja i smrti, među imenima „najslavnijeg kolorista od Italije“, Ticijana, i uz pomen „vajatelja, pitura i arhitekta“ Mikelandela.⁴⁸

⁴⁴ Isidora Sekulić, *Njegošu knjiga duboke odanosti*, Srpska književna zadruga, Beograd 1951, str. 335.

⁴⁵ Pismo je datirano 31. januara po starom kalendaru. - Petar Petrović Njegoš, *Izabrana pisma*, u: *Celokupna dela*, knjiga šesta, str. 202–206.

⁴⁶ *Njegoševa bilježnica*, str. 192.

⁴⁷ Isto, str. 191, 193.

⁴⁸ *Njegoševa bilježnica*, str. 191–192.

U toj posljednjoj skupini bilježaka „italijanske tematike“ pominju se, uz uobičajene podatke o ogromnim dimenzijama, i Crkva Sv. Ambrozija (*Sant' Ambrogio*) u Milanu i Avgustov amfiteatar u Veroni (*Arena di Verona*), iako nema podataka da se Njegoš zadržavao u ta dva grada.⁴⁹ Kao što je i kroz Torino samo proputovao željeznicom, a u *Bilježnicu*, na čak dva mjesta, upisao podatak o dimenzijama mosta na rijeci Dori koja protiče kroz taj grad.⁵⁰ Ono što ipak iznenađuje jeste činjenica da u *Bilježnici* nema zapisa vezanih za Napulj, u kome je vladika početkom 1951. godine u kontinuitetu proveo preko tri mjeseca. O tome južnoitalijanskom gradu, međutim, Njegoš je ostavio zanimljive putopisne fragmente u već pomenutom pismu D. Vladislavljeviću. Takođe, u *Bilježnici* nema ni zapisa koji bi se odnosili na Firencu, iako se na povratku iz Napulja vladika nekoliko dana zadržao razgledajući taj grad i njegovu okolinu. Na putu prema Firenci Njegoš je, u društvu Nenadovića, svratio da vidi čuveni Krivi toranj (*Torre pendente*), odnosno zvonik Katedrale u Pizi. Moguće da je tom prilikom bilo riječi i o Galileu Galileju, koji je na tome tornju nekad vršio eksperimente, pa se čuveni uzvik italijanskog naučnika *Eppur si muove!* našao zapisan i u Njegoševoj *Bilježnici* i u Nenadovićevim *Pismima*.⁵¹

Na kraju, vjerujemo da misli, zapažanja i podaci u Njegoševoj *Bilježnici* koji se odnose na pojave, ličnosti i događaje italijanske provenijencije, ma koliko njihov udio u cjelokupnom korpusu te sveščice bio skroman, ipak doprinose rasvjetljavanju pojedinih aspekata književnog djela ali i same ličnosti crnogorskog vladike i pjesnika.

Literatura

- Čolović, Ivan (2010). Balkanistički diskurs i njegovi kritičari, <http://www.republika.co.rs/490-491/>
- Deanović, Mirko (1959). Mleci u hrvatskoj i srpskoj književnosti, *Filologija* 2, Zagreb 1959, str. 121–136.
- Đilas, Milovan (1988). *Njegoš, pjesnik, vladar, vladika*, Beograd-Ljubljana: „Zodne“.
- Kilibarda, Vesna (2011). Njegoš i Venecija, u: *Venecija i slovenske književnosti*, Beograd: SlovoSlavia, str. 289-302.
- Kilibarda, Vesna (2012). Njegoševo posljednje putovanje: kroz Italiju 1850–1851, *Lingua montenegrina*, V/1, br. 9, str. 151–172.

⁴⁹ Isto, str. 193-194.

⁵⁰ Isto, str. 163, 192.

⁵¹ Isto, str. 194.

- Milović, Jevto (1963–1964). Stvarna pozadina Draškove scene u 'Gorskom vijencu', *Radovi Filozofskog fakulteta*, Razdio lingvističko-filološki (3), zadar, 5, str. 149-159.
- Milović, Jevto (1983). Njegoševa Bilježnica, u: *Staze ka Njegošu*, Tito-grad: Univerzitetska riječ, str. 341–345.
- Stuparević, Olga (1976). Srpski putopis o Italiji, u: *Uporedna istraživanja I*, Beograd: Institut za književnost i umetnost, str. 103–182.
- Sekulić, Isidora (1951). *Njegošu knjiga duboke odanosti*, Beograd: Srpska književna zadruka.
- Šaulić, Jelena (1957). O Njegoševoj Beležnici, *Letopis Matice srpske*, Novi Sad, 380, 2, str. 139–146.
- Šoć, Pero [1939]. *Prilozi za kulturnu istoriju Crne Gore, sa sedamdeset slika*, Beograd: izdanje autora, Grafičko umetnički zavod „Planeta“, b. g.
- Šoć, Dr Pero (1956). Njegoševo uzdarje. Neobična istorija dosad nepoznatog Njegoševog dnevnika, *Politika*, Beograd, 8. april, str. 10.
- Šoć, Dr Pero (1956). Šta priča Njegošev dnevnik. Svestrano interesovanje velikog pjesnika, *Politika*, Beograd, 15. april, str. 10.
- Šmaus, Alojs (1963). O Njegoševoj Bilježnici, *Glasnik Etnografskog muzeja*, knjiga III, str. 29–36.
- Tomović, Slobodan (1986). *Komentar Gorskog vijenca*, Nikšić: Univerzitetska riječ, str. 219–243.

Vesna KILIBARDA

ITALIAN THEMES IN *BILJEZNICA* BY PETAR PETROVIC NJEGOS

The enclosure investigates records of “Italian inspiration” in *Bilježnica* by Njegos, a pocket-size booklet of an extraordinary destiny, published more than one hundred years after the death of the Montenegrin ruler and poet, only in one edition until today. “Italian themes” in *Bilježnica* mostly refer to Venice, both contemporary and former Venetian Republic, less to other Italian areas, mostly those that Njegos had the opportunity to acquaint. The goal of the enclosure is to reconstruct the context of these “Italian records” of Njegos, comprising short fragments of travel prose and various thoughts, observations and data referring to phenomena, persons and events that attracted a special attention of the Montenegrin ruler-poet, leaving a remarkable echo also in his poetic work.

Key words: *Njegos travel writer, Njegos and Venice, Njegos in Italy*